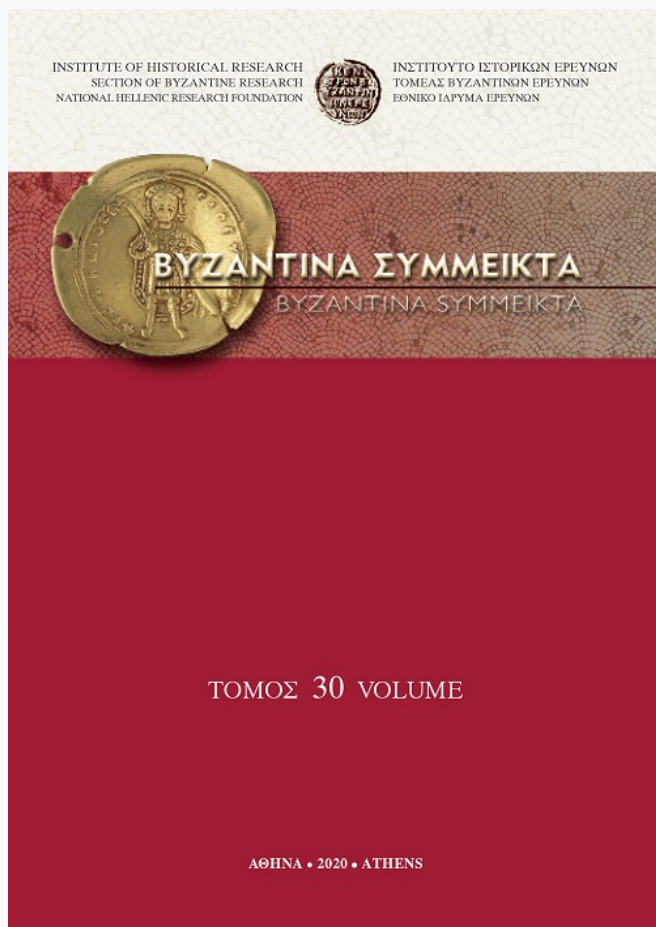

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

Βιβλιοκρισία: Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium. Edited by G. EKROTH and I. NILSSON [Cultural Interactions in the Mediterranean 2], Leiden 2018.

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.25250](https://doi.org/10.12681/byzsym.25250)

Copyright © 2020, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2020). Βιβλιοκρισία: Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium. Edited by G. EKROTH and I. NILSSON [Cultural Interactions in the Mediterranean 2], Leiden 2018. *Byzantina Symmeikta*, 30, 467–474. <https://doi.org/10.12681/byzsym.25250>

Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium. Edited by G. EKROTH and I. NILSSON [Cultural Interactions in the Mediterranean 2], σελ. xviii+398, Leiden 2018. ISBN 978-90-04-37266-5 (hardback). ISBN 978-90-04-37596-3 (e- book)

Καθὼς εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸν ἀνθρώπινο ψυχισμὸ καὶ μὲ τὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα γιὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴ καὶ γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς, τὸ θέμα τῆς «κατάβασης», τῆς ἐπίσκεψης δηλαδὴ στὸν Κάτω Κόσμο, εἶναι ἓνα δημοφιλέστατο «μοτίβο» ποῦ συναντᾶται σὲ ποικίλες μορφές σὲ ὅλες τὶς μυθολογίες καὶ σὲ ὅλες τὶς λογοτεχνίες.

Μὲ τὸν εὐρηματικὸ τίτλο «Ταξίδι μετ’ ἐπιστροφῆς στὸν Ἅδη στὴν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου» καὶ μὲ ὑπότιτλο «Ἐπισκέψεις στὸν Κάτω Κόσμο ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὸ Βυζάντιο» στὸ βιβλίο αὐτὸ περιλαμβάνονται 19 ἄρθρα ποῦ ἐξετάζουν πολὺπλευρα καὶ διαχρονικὰ τὴν συναφῆ θεματικὴ στὴν Ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν παρουσιαστῆι στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Uppsala (9-12 Ὀκτωβρίου 2014) σὲ ὁμότιτλο συνέδριο, τὸ ἀρχικὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου εἶναι προσβάσιμο στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση https://www.arkeologi.uu.se/digitalAssets/483/c_483094-1_3-k_hades_program.pdf.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις δὲν κατατέθηκαν πρὸς δημοσίευση· ἔχουν συμπεριληφθεῖ ὅμως καὶ ὀρισμένα ἄρθρα συναφοῦς θεματικῆς, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχαν παρευρεθεῖ στὸ συνέδριο.

Στὸν τόμο προτάσσονται περιεχόμενα, κατάλογος εἰκόνων καὶ πινάκων καὶ βιογραφικὰ τῶν συγγραφέων τῶν ἄρθρων (σσ. i-xvii). Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγικὸ κείμενο μὲ τίτλο «Round Trip to Hades: An Introductory Tour» (σσ. 1-10), στὸ ὁποῖο οἱ ἐκδότριες τοῦ τόμου G. Ekroth καὶ I. Nilsson τονίζουν ὅτι μὲ τὸ βιβλίο ἐπιδιώκεται νὰ ἐρευνηθεῖ πῶς ἐπιβιώνει, πῶς διαδίδεται καὶ πῶς μετασχηματίζεται τὸ θέμα στὴν πορεία τοῦ χρόνου, καὶ παρουσιάζουν ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενο τῶν συμβολῶν στὸν τόμο. Ἐξ ἀρχῆς τονίζεται ἐπίσης ὅτι δὲν

επιδιώχθηκε όμοιομορφία ώς πρὸς τὶς παραπομπές, τὴν μεταγραφὴ τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν παράθεση τῶν πρωτοτύπων χωρίων, καθὼς ἔπρεπε νὰ συνδυαστοῦν δύο διαφορετικὲς ἐν πολλοῖς «ἀκαδημαϊκὲς» παραδόσεις.

Στὸ δεῦτερο ἄρθρο, τοῦ F. Graf, «Travels to the Beyond: A Guide» (σσ. 11-36), μὲ ἀφετηρία τὴν *Θεία Κωμωδία* τοῦ Δάντη (ἢ ὅποια «marks the high point of a long literary tradition, if not its end», σ. 12) ἐπιχειρεῖται ἀναδρομὴ στὶς πηγές τῆς, τὶς χριστιανικὲς διηγήσεις καθόδου στὸν ἄδη ἀφ' ἑνὸς καὶ τὶς κλασσικὲς καταβάσεις στὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν λατινικὴ λογοτεχνία ἀφ' ἑτέρου, καὶ σκιαγραφοῦνται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ «εἴδους» («genre») – ὅπως θεωρεῖ ὁ συγγραφέας (σ. 34) ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ ἀποκαλοῦνται οἱ καταβάσεις, ἀντὶ τοῦ ὄρου «μοτίβο» (motif) ἢ «ἀφηγηματικὸ θέμα» (narrative topic) ποὺ χρησιμοποιεῖται συνήθως.

Οἱ ὑπόλοιπες μελέτες ἀκολουθοῦν τὴν χρονολογικὴ σειρὰ. Ἀρχικὰ ἡ Gunnel Ekroth («Hades, Homer and the Hittites: The Cultic- Cultural Context of Odysseus' Round Trip to the Underworld», σσ. 37-56) ἐξετάζει τὸ «ταξίδι» τοῦ Ὀδυσσεύα στὴν 11η ραψωδία τῆς *Ὀδυσσεΐας*, τὴν *Νέκυια*. Τὰ εἰσαγωγικὰ στὴν λέξη «ταξίδι» χρησιμοποιοῦνται ἐπειδὴ οὐσιαστικά, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν πρόκειται γιὰ ἐπίσκεψη στὸν Κάτω Κόσμο, ἀλλὰ γιὰ «ἀνακάλυμμα» τῶν ψυχῶν, στὰ πέρατα τοῦ Ὀκεανοῦ, μετὰ ἀπὸ ὀλοήμερο ταξίδι πρὸς τὰ δυτικά, στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου. Ἡ συγγραφέας ἀναφέρεται σύντομα στὸν προβληματισμὸ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς δομῆς τῆς ραψωδίας καὶ ἐστιάζει περισσότερο στὴν πρακτικὴ τῆς *ψυχαγωγίας*, τῆς παλαιότερης λέξης ποὺ δηλώνει τὸ τελετουργικὸ τῆς νεκριομαντείας¹ (ἢ ἴδια ἢ λέξη *ψυχαγωγία* πάντως δὲν χρησιμοποιεῖται): τὸ θέμα πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ λογοτεχνικὸ τόπο τῆς μεσανατολικῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς χεττιτικῆς παράδοσης. Ὅσο γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἀρχαιοελληνικὲς λογοτεχνικὲς, ἐπιγραφικὲς καὶ εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες, αὐτὲς δείχνουν νὰ ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς *Νέκυιας*: «The pit ritual of the *Nekyia* does not seem to reflect real practiced cultic behavior of ancient Greece and its occurrence in post-Homeric texts and iconography can be seen as a topos falling back on the *Odyssey*», σημειώνει ἡ συγγραφέας (σ. 53).

Ἀκολουθεῖ ἡ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου: τὰ διάφορα θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν κατάβαση στὸ ἠσιόδειο ἔπος τὰ ἐξετάζουν οἱ Ivana καὶ Andrej Petrovic («Divine Bondage and *Katabaseis* in Hesiod's *Theogony*», σσ. 57-81), μὲ ἔμφαση

1. J. N. BREMMER, Ancient Necromancy: Fact or Fiction?, στὸν τόμο *Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance*, ed. K. BIELAWSKI, Lublin – Warsaw 2015, 119-141.

στοὺς στίχους 711-817 τοῦ ποιήματος. Οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διίστανται ὡς γνωστὸν ὅσον ἀφορᾷ τὴν γνησιότητα τοῦ χωρίου καὶ τὸ κατὰ πόσον εἶναι ὀργανικὰ δεμένο μὲ τὸ σύνολο. Οἱ συγγραφεῖς τάσσουνται ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀθετοῦνται οἱ στίχοι καί, ἐπεκτείνοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ M. Northrup² θεωροῦν ὅτι περιλαμβάνουν δύο «ekphrastic» καταβάσεις οἱ στίχοι 711-780, ὅπου ὁ Ἡσίοδος περιγράφει τὸν Κάτω Κόσμο μὲ τὰ μάτια τῶν Τιτάνων, εἶναι ἔκφρασις καὶ κατάβασις συγχρόνως ὡς δεύτερη «ekphrastic» κατάβασις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ «ἐπαναλαμβανόμενη» κατάβασις τῆς Ἴριδος (στ. 781-817), ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὴν μυθολογία ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸν Δία νὰ φέρει τὸ ὕδωρ τῆς Στυγὸς ὁππότε ἔρις καὶ νεῖκος ἐν ἀθανάτοισιν ὄρηται (Ἡσίοδου *Θεογονία*, 782).

Τὰ δύο ἐπόμενα ἄρθρα ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὶς «ὄρφικές» χρυσὲς πλάκες, τὰ χρυσὰ ἐλάσματα ποὺ ἀποδίδονται στοὺς ὄρφικοὺς κύκλους, καὶ ἐθεωροῦντο ὡς τὰ «διαβατήρια» τῶν μυημένων στὴν πορεία τους πρὸς τὸν Κάτω Κόσμο, καθὼς περιλαμβάνουν «πρακτικὲς» ὁδηγίαι γιὰ τὴν πορεία πρὸς τὸν Ἅδη. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ὁ Scott Scullion («Introducing Oneself in Hades: two ‘Orphic’ Formulas reconsidered», σσ. 82-102) ἀφιερώνει συστηματικὴ λεξιλογικὴ ἀνάλυση στὶς τυποποιημένες ἐκφράσεις (formulas of introduction) *ἐρχομαι ἐκ καθαρῶν καθαρὰ καὶ Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος*, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στὰ κείμενα αὐτά, καὶ καταλήγει ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι συνδέονται ἀποκλειστικὰ μὲ τοὺς ὄρφικούς, ἀλλὰ ἀφοροῦν εὐρύτερο κύκλο μυητικῶν τελετῶν: σὲ κάθε περίπτωση πάντως δὲν ἔχει δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντησις σὲ πολλὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀναφύονται ἀπὸ τὴν μελέτη τους. Στὸ δεύτερο ἄρθρο ὁ Miguel Herrero de Jauregui («Pathein and Mathein in the Descents to Hades», σσ. 103-123) μὲ ἀφετηρία ἐπίσης τὰ ἴδια κείμενα, ἐξετάζει τὶς ἔννοιες *παθεῖν καὶ μαθεῖν* στὴν ἀρχαιοελληνικὴ λογοτεχνία γενικότερα καὶ εἰδικότερα στὴν φιλοσοφικὴ γραμματεία. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς καταβάσεις, ὁ συνδυασμὸς τοῦ *πάθος* καὶ τοῦ *μάθος* εἶναι βασικὸς στόχος τους καὶ ἄλλοτε ἢ ἔμφαση εἶναι στὸ *πάθος* (τὴν γνώση ποὺ ἀποκτᾶται ἐμπειρικὰ), ἄλλοτε στὸ *μάθος* (τὴν γνώση ποὺ ἀποθησαυρίζεται σταδιακά). Ἡ σχέση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀμφίδρομη.

Μὲ τὸ ἄρθρο ποὺ ἀκολουθεῖ, τῶν Σοφίας Κραβαρίτου καὶ Μαρίας Σταματοπούλου («From Alkestis to Archidike. Thessalian Attitudes to Death and the Afterlife», σσ. 124-162), μεταφερόμαστε στὸν θεσσαλικὸ χῶρο: ἐξετάζονται

2. M. D. NORTHROP, Tartarus Revisited: A Reconsideration of *Theogony* 711-819, *Wiener Studien* 13 (1979), 22-36.

οί ἐπιχώριες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὸν Κάτω Κόσμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν εὐρύτατα διαδεδομένο μῦθο τῆς Ἀλκήστιδος, διάφορα τοπικὰ λατρευτικὰ δρώμενα εἶναι συνδεδεμένα μὲ χθόνιες θεότητες, ἐνῶ σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία: τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀπηχοῦν τὶς τοπικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν μεταθανάτια ζωὴ, καὶ τὰ κτερίσματα στὶς ταφὲς ἀποδεικνύουν τὴν φροντίδα τῶν συγγενῶν γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ ἐκλιπόντος.

Στὴν συνέχεια ἡ Annie Verbanck-Piégarde («Round Trip to Hades. Herakles' Advice and Directions», σσ. 163-193) ἐξετάζει λεπτομερέστερα τὶς καταβάσεις ποῦ ἀποδίδονται στὸν Ἡρακλῆ, ὅπως παρουσιάζονται τόσο στὴν κλασσικὴ λογοτεχνία, ὅσο καὶ στὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις στὴν εἰκονογραφία, καὶ ἐπισημαίνει τὶς ἰδιομορφίες κάθε περίπτωσης, παρακολουθώντας καὶ τὴν ἐξέλιξή τους στὴν πορεία τοῦ χρόνου.

Ἀκολουθῶς ὁ Adrian Mihai [*Hades in Hellenistic Philosophy (The Early Academy and Stoicism)*], σσ. 194-214] ἀναφέρεται στοὺς προβληματισμοὺς τῶν διαδόχων τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν Στωικῶν σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν ψυχῶν μετὰ θάνατον, οἱ ὁποῖοι προβληματισμοὶ δὲν ἐκφράστηκαν μὲσω ἀφηγήσεων γιὰ ἐπίσκεψη στὸν Κάτω Κόσμο, ἀλλὰ μὲσω φιλοσοφικῶν πραγματειῶν. Κατὰ κανόνα στὰ κείμενα αὐτὰ ὁ ἄδης θεωρεῖται ἐπουράνιος. Τὰ ἀρχαῖα χωρία στὴν μελέτη αὐτὴ παρατίθενται στὴν ἀγγλικὴ τους μετάφραση (μὲ ἐλάχιστες παρεμβολὲς λέξεων τοῦ πρωτοτύπου). Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ λέξη *θυμὸς* (=ψυχή, πνεῦμα), ἡ ὁποία παρατονίζεται σταθερὰ καὶ ἀναγράφεται ὡς *θύμος* (ἀλλὰ *θύμον* καὶ *θύμος* εἶναι τὸ θυμάρι).

Ἔπεται τὸ ἄρθρο τῆς Wiebke Friese («Following the Dead to the Underworld. An Archaeological Approach to Graeco-Roman Death Oracles» σσ. 215-239), ἡ ὁποία ἐξετάζει ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη τὶς τοποθεσίες καὶ τὰ ἱερὰ ποῦ ἐθεωροῦντο ὡς πύλες εἰσόδου στὸν ἄδη, καὶ θεωρεῖ ὅτι ἔντονη εἶναι ἡ ἐπιρροὴ τῆς ὀμηρικῆς *Νέκυιας* στὴν διαμόρφωση τῶν συναφῶν ἀντιλήψεων, τονίζοντας ὅτι «Although the natural environment of the relevant sites might mislead to a modern association with a death oracle, no archaeological material, inscriptions or dedications demonstrate an active necromantic sanctuary at any place or any time in Antiquity» (σ. 235).

Οἱ περιγραφὲς τῶν καταβάσεων συχνότατα ἀναφέρονται στοὺς μυκηθμούς, τὰ σφυρίγματα, τοὺς βρυχηθμούς καὶ τοὺς ἄλλους τρομακτικὸς ἤχους ποῦ συνοδεύουν τὴν πορεία τοῦ ἐπισκέπτη ποῦ διαβαίνει τὰ σύνορα τῶν δύο κόσμων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ «ἤχοι» τῆς κατάβασης ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄρθρου «The Sounds of Katabasis. Bellowing, Roaring, and Hissing at the Crossing

of Impervious Boundaries» (σσ. 240-259), ἀπὸ τὸν Pierre Bonnechere, ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνει καὶ ἀρκετὲς ἀναφορὲς σὲ ἄλλες περιπτώσεις «ἠχοτοπίων» ἀπὸ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ πολυδιάστατη παρουσία τῶν καταβάσεων στὰ κείμενα τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄρθρου τοῦ Heinz-Günther Nesselrath («Down There and Back Again. Variations on the Katabasis Theme in Lucian», σσ. 260–272). Ὁ Λουκιανὸς σατιρίζει καὶ παρωδεῖ τὴν προγενέστερή του παράδοση μὲ ἰδιαίτερη εὐρηματικότητα, καὶ παρέχει συγχρόνως τὸ ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω διάδοση τοῦ θέματος. Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ *Μένιππος ἢ Νεκυιομαντεία* χαρακτηρίζεται «a rather orthodox katabasis», καὶ οἱ *Φιλοψευδεῖς ἢ Ἀπιστῶν* (μὲ δύο περιπτώσεις καταβάσεων ποὺ ἀλληλοσυμπληρῶνται) ὡς «an almost katabasis». Εὐθύγραμμα παρουσιάζεται ἡ πορεία πρὸς τὸν Κάτω Κόσμο στὰ *Ἀληθῆ διηγήματα*, ὁπότε ἡ περίπτωση χαρακτηρίζεται ὡς «lateral» κατάβασις καὶ προτείνεται (διστακτικὰ) χρησιμοποιηθῆ ὁ ὅρος para-basis (sic, μὲ ἐνωτικὸ)· τέλος ὁ *Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες* εἶναι μία ἀνάβασις, μία «ἀνεστραμμένη» κατάβασις.

Μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Ζήση Δ. Αἴναλῆ [«From Hades to Hell. Christian Visions of the Underworld (2nd–5th centuries)», σσ. 273-286] μεταφερόμαστε στὸν χριστιανικὸ Κάτω Κόσμο. Ἐξετάζονται τρία κυρίως κείμενα: α) τὸ ἀπόκρυφο *Εὐαγγέλιο τοῦ Νικοδήμου* (τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πρώτη περίπτωση κατάβασις στὴν χριστιανικὴ γραμματεία), β) τὸ ὄραμα τοῦ Παύλου, τὸ ὁποῖο στὴν μορφὴ ποὺ μᾶς ἔχει διασωθεῖ χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐγκαινιάζει τὴν ἔννοια τοῦ ἅδι ὡς τόπου τιμωρίας τῶν ἁμαρτωλῶν, περιγράφοντας τὶς ποινὲς ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται, καὶ γ) ὁ βίος τοῦ Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου, ἀβέβαιης χρονολόγησις, τοῦ 5ου αἰ. πιθανότατα κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸ κείμενο ὡς ἓνα εἶδος «διαβατήριας τελετῆς» (rite of passage), «a passage from Life to Death or more precisely from Death to Life, but also, and primarily, a passage from mundane to sacred, from human to divine» (σ. 282): ὁ ἄγνωστος βιογράφος τοῦ Μακαρίου χρησιμοποιεῖ κατάλληλα τὰ σύμβολα ἀπὸ προγενέστερες διηγήσεις –καὶ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου– καὶ συγχωνεύει ὅλο αὐτὸ τὸ ἐτερόκλητο ὕλικὸ γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν δική του χριστιανικὴ ἀλληγορία.

Τὸ θέμα τῆς Καθόδου τῆς Θεοτόκου στὸν ἅδι ἐξετάζει ὁ Thomas Arentzen («The Virgin in Hades», σσ. 287-303). Μὲ πολυάριθμες διασκευὲς στὴν πορεία τοῦ χρόνου, ἡ *Ἀποκάλυψις τῆς Θεοτόκου* περιγράφει τὴν ἐπίσκεψη τῆς Θεοτόκου *in corpore* στὸν Κάτω Κόσμο, ὥστε νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν σωτηρία τῶν

ἀμαρτωλῶν. Πότε συντάχθηκε ἡ ἀρχικὴ μορφή δὲν εἶναι σαφές. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου φαίνεται νὰ τοποθετῆ τὴν ἀρχικὴ διασκευὴ μετὰ τὸν 9ο αἰῶνα. Ἀλλὰ τὸ κυρίως θέμα του δὲν εἶναι τόσο αὐτὲς οἱ ἀπόκρυφες «παραθεολογικὲς» διηγήσεις, ὅσο οἱ ἀντιλήψεις περὶ τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἀνιχνεύονται σὲ 4 ἐνδεικτικὰ κείμενα. Μὲ ἀντίστροφη χρονολογικὴ σειρὰ ἐξετάζονται: α) ὁ κανόνας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ ὑμνογράφου *εἰς τὴν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου*³, β) οἱ ὁμιλίαι *εἰς τὴν κοίμησιν* τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης⁴, γ) τὸ δεύτερο κοντάκιο τῶν Χριστουγέννων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ καὶ δ) ἡ συριακὴ *memra* γιὰ τὴν ταφή τῆς θεομήτορος, τοῦ Ἰακώβου τοῦ Serug. Τὰ κείμενα αὐτὰ προορίζονταν γιὰ λειτουργικὴ χρήση, ὅποτε ἀπηχοῦν ἐπίσημες καὶ ἐπικρατοῦσες ἀντιλήψεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κύκλο τῶν ἀποκαλύψεων λαϊκότερης ἔμπνευσης. Ἡ κεντρικὴ ιδέα τους εἶναι ὅτι ἡ Θεοτόκος «furnishes the dead with open channels from Hades to the heights of Paradise» (σ. 301).

Στὸ ἐπόμενο ἄρθρο ὁ Henry Maguire («Why did Hades Become Beautiful in Byzantine Art?», σσ. 304-321) ἐπικεντρῶνεται στὴν βυζαντινὴ εἰκονογραφία τῆς Ἀνάστασης, ὅπου ὡς γνωστὸν ὁ ἄδης δὲν ἀπεικονίζεται μὲ τερατώδη μορφή, ὅπως στὴν δυτικὴ παράδοση, ἀλλὰ μὲ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει διαφοροποιηθεῖ σταδιακὰ ἀπὸ τὸν διάβολο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν συμβιβασμὸ πὸ ἐπεδίωξαν οἱ βυζαντινοὶ ζωγράφοι: «on the one hand they needed a credible adversary for Christ, whose visible anguish in defeat could counteract the mortal onlooker's anguish at death; on the other hand, they had to diminish the difficulties inherent in portraying Hades by deemphasizing the characteristics that would identify him with Satan and with idols» (σ. 317)⁵.

3. Ἄν καὶ δὲν ἔχει πρακτικὴ σημασία, καθὼς ἐλάχιστες φράσεις –οὐσιαστικὰ λέξεις– παρατίθενται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ κανόνα στὴν *PG* 105, σσ. 1020-1028 (στὴν ὁποία γίνονται οἱ παραπομπές) ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ κείμενο τυπῶνεται *καταλογάδην*, ὅποτε χάνεται ἡ αἴσθησις τοῦ ἔμμετρου (ρυθμοτονικοῦ) κειμένου. Προτιμότερη θὰ ἦταν ἡ παραπομπὴ στοὺς W. CHRIST – M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca carminum christianorum*, Leipzig 1871, 247-252. Ὁ κανόνας ἀνατυπῶνεται καὶ ἀπὸ τὸν Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης 2003, 488-497, μὲ διαφορετικὴ στιχαρίθμησι.

4. Στὴν παρατιθέμενη βιβλιογραφία θὰ μποροῦσε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ πατρὸς Ε. ΠΡΙΚΙΠΑΚΗ, *Ἡ Θεοτόκος καὶ τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας κατὰ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέα Κρήτης*, Ρέθυμνο 2011, κυρίως 353-441, ὅπου καὶ ἀρκετὲς ἀναφορὲς σὲ ἄλλες πατερικὲς ὁμιλίαι περὶ κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

5. Στὴν σ. 313, σμμ. 31, ὅπου χωρὶς ἀπὸ τὴν 9ῃ ὁμιλίᾳ τοῦ Φωτίου, ἀντὶ τῆς *PG* 102, σσ. 561 προτιμότερη ἢ παραπομπὴ στὸν Β. ΛΑΟΥΡΑ (ἐκδ.), *Φωτίου ὁμιλίαι*, Θεσσαλονίκη 1959, 98.

Οἱ βυζαντινὲς καταβάσεις τοῦ 12ου αἰώνα εἶναι τὸ θέμα τῆς Ingela Nilsson («Hades Meets Lazarus. The Literary Katabasis in Twelfth-Century Byzantium», σσ. 322-341), ἡ ὁποία ἐπιμένει ὄχι μόνο στὴν πλέον γνωστὴ καὶ μελετημένη μεταξὺ αὐτῶν, τὸν σατιρικὸ διάλογο *Τιμαρίων*, ἀλλὰ συνεξετάζει καὶ δύο ἠθοποιεῖς τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη, ἀπὸ τῆς ὁποῖες ἡ μία περιγράφει τὴν συνάντησι τοῦ Ὀδυσσεύα καὶ Αἴαντα στὸν Κάτω Κόσμο καὶ ἡ ἄλλη καταγράφει τῆς ὑποτιθέμενες ἀντιδράσεις τοῦ Ἄδη στὸ ἄκουσμα τῆς ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὰ ρητορικὰ προοιμνάσματα «open up a fruitful storyworld for ideological reflection on the Greek heritage while, at the same time, offer educational practise of rhetorical forms» (σ. 339).

Μὲ τῆς σατιρικῆς βυζαντινῆς καταβάσεις ἀσχολεῖται ὁ Przemyslaw Marciniak («“Heaven for Climate, Hell for Company”. Byzantine Satirical Katabaseis», σσ. 342-355). Στὸ ἄρθρο ἐξετάζεται πῶς δομεῖται ὁ σατιρικὸς Κάτω Κόσμος καὶ πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ σάτιρα, μὲ βάση τρία κείμενα (*Τιμαρίων*, *Μάζαρις*, *Διάλογος κατὰ Ἁγιοχριστοφορίτη*): κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει τῆς ἰδιαιτερότητες του, ἀλλὰ συνολικὰ ἀκολουθοῦν τὴν γραμμὴ τοῦ Λουκιανοῦ, παρουσιάζοντας ἓνα κράμα χαρακτήρων ὄχι μόνο ἀπὸ διάφορες ἱστορικῆς περιόδους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μυθολογία. Καθὼς σχολιάζουν πολὺπλευρα τὴν ἐπικαιρότητα, τελικὰ «they are true heirs to the Lucianic Underworld» (σ. 353).

Στὸ προτελευταῖο κεφάλαιο ἡ Sarah Iles Johnston («Many (un)Happy Returns. Ancient Greek Concepts of a Return from Death and Their Later Counterparts», σσ. 356-369) ἀναφέρεται στῆς ἱστορίες γιὰ ἐπιστροφή ἀπὸ τὸν Κάτω Κόσμο τόσο στὴν κλασσικὴ παράδοσι, ὅσο καὶ στὴν χριστιανικὴ, καὶ τῆς συγκρίνει μὲ ἀντίστοιχες ἱστορίες στὴν σύγχρονη ἀγγλικὴ λογοτεχνία. Ἐνδεικτικὰ ἐξετάζονται κείμενα ὅπως τὸ *The Monkey's Paw* τοῦ W. W. Jacobs (1902) καὶ τὸ *That Hideous Strength* τοῦ C. S. Lewis (1945) καὶ ἐπισημαίνεται ἡ τελειῶς διαφορετικὴ προσέγγισι τοῦ θέματος.

Στὸ τελευταῖο ἄρθρο τοῦ τόμου, ποὺ ἔχει καὶ ἐπιλογικὸ χαρακτήρα, («Epilogue. Below the Tree of Life», σσ. 370-384) ὁ Eric Cullhed καὶ ἡ Sigfrid Schottenius Cullhed μὲ ἀφετηρία τὴν μεταβυζαντινὴν κατάβασι ποὺ περιγράφεται στὸν *Ἀπόκοπο* τοῦ Μπεργαδῆ (καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο γεφυρώνει τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν δυτικὴ παράδοσι), καταγράφουν γενικῆς σκέψεις γιὰ τὴν ἀπήχησι καὶ τὴν ἀνθεκτικότητα στὸν χρόνον αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους, ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξει δείγματα σὲ ποικίλα περιβάλλοντα μὲ ἀξιοθαύμαστη προσαρμογὴ κάθε φορὰ στὸν δεδομένο τόπο καὶ χρόνον.

Ἡ γενική ἐμφάνιση τοῦ τόμου εἶναι ἐπιμελημένη καὶ ἡ εἰκονογράφηση πλούσια καὶ προσεκτικὰ ἐπιλεγμένη. Μοναδικὴ παραφωνία οἱ ἀρκετὲς ἀβλεψίες καὶ τὰ παροράματα, ὅπως (ἀναφέρονται τελείως ἐνδεικτικὰ): σ. viii, ἢ λεξάντα 7.2 “θολωτὸς πρωτογεωμετρικὸς τάφος στην περιοχὴ των φερών”, in «θεσσαλία»: δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικὴς ἐρευνας (1975–1990). αποτελέσματα καὶ προοπτικὲς, πρακτικὰ διεθνούς ... (sic). – σ. 23, σημ. 45 Hippiyotos ἀντὶ Hippolytos. – σελ. 34 Corpus scriptorium eccliaisticorum latinorum. – σελ. 35 ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ A. Dieterich, *Nekyia* εἶναι Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse. – σ. 55 ο E. Rhode ἀναγράφεται Rodhe ἐπιπλέον ἐδῶ ἢ παραπομπὴ εἶναι στὴν 9η/10η ἔκδοση (1925) τοῦ βιβλίου του *Psyche*, ἐνῶ στὴν σ. 89, σημ. 12 ἀναφέρεται ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1889. – σ. 237 Ἡπειρος. Θεσπρωτία. –νεκυομανεῖον (sic). – σ. 247, σημ. 32 κελαδήμα. – σ. 260 καταβάσις. – σ. 285 Annalecta. – σ. 301 Bad (ἀντὶ ad) trium codicum auctoritatem. – σ. 316, σημ. 36 ἀνυπάρκτον ἀντὶ ἀνυπάρκτων.

Συνολικὰ πάντως ἡ διαχρονικὴ καὶ διεπιστημονικὴ αὐτὴ προσέγγιση τοῦ ταξιδιοῦ στὸν Κάτω Κόσμο, παρὰ τὴν αἰσθητὴ ἔλλειψη λεπτομερέστερης πραγματεύσεως καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν κειμένων τοῦ εἴδους (ὅπως π.χ. οἱ ἐσχατολογικοὶ μῦθοι τοῦ Πλάτωνα καὶ κυρίως ὁ μῦθος τοῦ Ἡρῶς τοῦ Ἀρμενίου [*Πολιτεία* 614b-621d]), ἔρχεται νὰ ἐμπλουτίσει τὴν βιβλιογραφία μὲ ἓναν ἀξιολογώτατο τίτλο, ὁ ὁποῖος θὰ δώσει τὸ ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι κυριολεκτικὰ ἀνεξάντλητο.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ